

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ ВИНИКНЕННЯ ФРУСТРАЦІЙНИХ СТАНІВ УЧНІВ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП

У статті обґрунтовується актуальність дослідження проблеми фрустрації, підкреслюється її теоретична і практична значущість. Висвітлено питання детермінації фрустраційних станів учнів різних вікових груп. Розкрито результати факторного аналізу соціально-психологічних чинників, які впливають на тип і напрямок фрустраційних реакцій. Проаналізовані факторні навантаження в кожній з чотирьох вікових груп учнів (молодші школярі, молодші підлітки, старші підлітки, юнаки). Обґрунтовується перспективність подальших шляхів дослідження детермінантів виникнення і подолання фрустраційних станів у межах різних вікових категорій учнів. Розкрита складна і багаторівнева структура та природа феномену фрустрації. Показано, що принципово важливе значення в процесі виникнення фрустраційних станів відіграють мотиваційні, поведінкові, когнітивні та емоційно-вольові компоненти психіки людини. Зазначено, що для цілісного розуміння феномену фрустрації необхідним є розмежування таких категорій, як фрустратор, фрустраційна ситуація, фрустраційний поріг, фрустрованість, які є взаємопов'язаними елементами в загальній структурі виникнення фрустрації.

Ключові слова: фрустраційні стани, детермінанти, факторний аналіз, кореляція, факторне навантаження.

Постановка проблеми. Сучасні реалії розвитку українського суспільства виводить на новий рівень питання пов'язані з дослідженням чинників виникнення і подолання фрустраційних станів. Проблема їх вивчення обумовлена рядом методологічних труднощів, які незмінно виникають в процесі пошуку оптимальних методів реєстрації і вивчення вельми складних зовнішніх і внутрішніх змін, що активізуються у процесі систематичного повторення фрустраційних станів.

В зв'язку з цим **метою** даної статті є дослідження психологічних детермінантів виникнення фрустраційних станів учнів за допомогою факторного аналізу.

Результати теоретичного дослідження. Фрустрація є складним структурно-системним утворенням, що має циклічний характер, який полягає у багаторівневому і складному процесі переходу від фрустрованості до стану фрустрації, провідну роль в якому відіграє складне поєднання внутрішньо-особистісних, когнітивно-інформаційних, емоційно-вольових та мотиваційно-поведінкових процесів, які виступають основними детермінантами, що діють у відповідності із соціальним нормативним контекстом конкретної фрустраційної ситуації. В рамках нашого дослідження особливий інтерес викликає розгляд існуючих наукових підходів до проблеми фрустрації з точки зору її детермінації саме психологічними чинниками. У зазначеному напрямку працюють такі сучасні науковці, як І. Булах та Л. Бушанська [3], Н. Божок [1], О. Божок [2], М. Вовк [4], О. Істратова та М. Картаверно [5], С. Кузьміна [6] та ін.. Однак, робота по створенню єдиної класифікації детермінантів фрустраційних станів ще далека від свого завершення і на сьогоднішній день залишається актуальним напрямком досліджень.

Методика та процедура дослідження. Серед загалу існуючих математичних моделей для групування психологічних ознак ми обрали факторний аналіз, що виступає одним з найпоширеніших методів багатовимірного прикладного аналізу і дозволяє суттєво знизити розмірність простору первинних даних. У контексті нашого дослідження факторний аналіз дав можливість обґрунтовано зменшити кількість змінних психологічних параметрів фрустрації і особистісно-адаптаційних характеристик з метою їх подальшого опису, при умові мінімальної втрати вихідної інформації. У результаті, масив експериментальних даних був розбитий на структурні компоненти – фактори, які інтерпретувалися як причина спільної мінливості деяких вихідних параметрів фрустрації. Кожний фактор представляє собою окрему групу взаємопов'язаних ознак, які визначають змістовну інтерпретацію даного фактора і тісно корелюють між собою [7].

У процесі роботи з даними ми дотримувались всіх етапів факторного аналізу на представлених у дослідженні чотирьох вибірках учнів (молодші школярі і підлітки, старші підлітки, юнаки). На першому етапі був проведений збір і систематизація даних та підготовка кореляційної матриці через стандартизацію заданих значень змінних і розрахунок кореляційного коефіцієнту Пірсона.

На другому етапі були виділені початкові фактори і побудована первинна факторна структура. Тут же був обраний метод обчислення та визначена кількість факторів, що пояснюють значний відсоток дисперсії (з певним коливанням у різних вікових групах). З цією метою ми використали ряд критеріїв: інформація про структуру предмета дослідження, власні значення факторів, відсоток поясненої дисперсії та мірило значущості. У результаті статистичної обробки отриманого матеріалу було виділено по три фактори у кожній вибірці учнів, які описують зв'язок різних параметрів фрустрації з певними особистісно-адаптаційними якостями. Для оцінки факторних навантажень був обраний метод "головних компонент", що допоміг здійснити перехід до нової системи координат, яка є сукупністю нормованих

лінійних комбінацій, що виступають власними векторами кореляційної матриці. Позитивний знак факторного навантаження розглядався як прямий зв'язок певної змінної з конкретним фактором, а негативний – як обернений.

На третьому етапі було проведено обертання факторної структури та обраний один з поширених методів обертання верімакс з нормалізацією Кайзера, що дає можливість мінімізувати число змінних з високими значеннями навантажень, підсилюючи тим самими можливість подальшої інтерпретації факторів (значення стовпчиків факторної матриці були зведені до одиниці). Отримавши після процедури обертання сформовану факторну матрицю був здійснений перехід до найменування і подальшої змістовної інтерпретації виділених факторів та обчислення факторних значень окремо у кожній вибірці учнів.

Аналіз результатів дослідження. У вибірці учнів молодшого шкільного віку було виділено та проаналізовано три фактори, які увібрали у себе такі основні показники: особистісні риси, самоствалення, тривожність, адаптація та фрустрація. При цьому, особистісні риси (за тестом Р. Кеттелла), рівень самооцінки (за тестом В. Століна) та рівень адаптації (за методикою К. Роджерса і Р. Даймонда) представлені у негативній полярності: відчуження, слабкість "Я", боязкість (у діапазоні від -4 до -5); глобальне самоствалення, самоповага, очікуване відношення від інших (від -0,4 до -0,6); дезадаптованість, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль та відомість (від 0,4 до 0,6). Паралельно з цим, перший фактор представлений високими значеннями показників майже всіх шкал за тестом тривожності Філіпса: загальна тривожність у школі, страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, страх невідповідності очікуванням оточуючих, низький фізіологічний спротив стресу, загальна тривожність (від 0,5 до 0,7). Серед шкал методики С. Розенцвейга до цього фактору ввійшов поєднаний показник імпульсивно-настійливих реакцій з оберненим знаком (-0,4). Таким чином, у нас є підстави припускати, що низький показник найбільш конструктивної реакції на фрустрацію (M/NP) у молодших школярів опосередкований наявністю таких індивідуально-адаптаційних параметрів, як: низький рівень самооцінки та адаптації, висока тривожність та наявність негативних особистісних рис.

У другий фактор увійшли абсолютно всі акцентуації характеру (за методикою Г. Шмішека) у позитивному взаємозв'язку з найбільш неконструктивною екстрапульсивно-самозахисною реакцією на фрустрацію та негативною полярністю адаптаційних механізмів: загальна адаптація (-0,4) та прийняття інших (-0,4). У зв'язку з цим, представлений фактор тлумачиться, як "характерологічно-адаптаційний" і показує взаємозалежність екстрапульсивно-самозахисних реакцій на фрустрацію від наявності акцентуацій характеру і низької адаптації учнів молодшого шкільного віку.

Третій фактор названий нами "тривожно-інтернальний" увібрав у себе майже всі показники рівня суб'єктивного контролю (за методикою Дж. Роттера): інтернальність в області досягнень, загальна інтернальність та інтернальність в області невдач (від 0,4 до 0,6) та зворотні значення рівня тривожності: переживання соціального стресу (-0,4), фрустрація досягнення успіху (-0,4) та загальна тривожність (-0,4). Серед шкал фрустрації у третій фактор ввійшли показники протилежної полярності: з позитивним знаком "M/NP" (0,5), "I" (0,5), "M" (0,8), а з негативним – "E/ED" (-0,7), "E/NP" (-0,5), "E" (-0,9). Отже, представлені дані дають можливість говорити про наявність зв'язку між конструктивними реакціями на фрустрацію, низьким рівнем тривожності та високим рівнем суб'єктивного контролю в учнів молодшого шкільного віку.

У вибірці учнів молодшого підліткового віку перший фактор, як і в випадку з молодшими школярами, окреслений нами, як "особистісно-адаптаційний". Він показав наявність детермінованості між потребоно-настійливою реакцією на фрустрацію (NP) та такими параметрами особистості, як самовідношення, особистісні риси, тривожність, та адаптація. Однак, у молодших підлітків (на відміну від молодших школярів) ці показники мають позитивну полярність: високі значення за всіма шкалами тесту В. Століна (глобальне самовідношення (0,7), самоповага (0,6), самоприйняття (0,6), самовпевненість (0,5), очікуване ставлення від інших (0,5), аутосимпатія (0,4), самоінтерес (0,4)); позитивно забарвлені особистісні риси за тестом Р. Кеттелла (щирість (0,6), сила "Я" (0,6), сміливість (0,6), самовпевненість (0,5)); зворотні показники тривожності за шкалами тесту Філіпса (загальна тривожність (-0,8), загальна тривожність у школі (-0,7), фрустрація досягнення успіху (-0,6), страх невідповідності очікуванням оточуючих (-0,6), переживання соціального стресу (-0,5), страх самовираження (-0,5), низький фізіологічний спротив стресу (-0,5), страх ситуації перевірки знань (-0,4)); негативний знак параметрів дезадаптованості (зовнішній контроль (-0,5), загальна дезадаптованість (-0,5), неприйняття себе (-0,4), емоційний дискомфорт (-0,4), прийняття себе (0,4)). У молодших підлітків у перший фактор увійшли і декілька шкал рівня суб'єктивного контролю (для порівняння – у молодших школярів ці шкали потрапили тільки до третього фактору): загальна інтернальність (0,4), інтернальність в області міжособистісних стосунків (0,4).

Отже, порівнюючи змістове наповнення першого фактору, у вибірці учнів молодшого шкільного і молодшого підліткового віку, ми бачимо чітку різницю у позитивно-негативному вираженні особистісно-адаптаційних параметрів учнів. Якщо в першому випадку ми мали справу з негативно забарвленими структурами, які показали значний зв'язок з імпульсивно-потребово-настійливими реакціями у їх зворотному знаковому виразі (-0,4), то у випадку з молодшими підлітками ми бачимо тісний зв'язок потребоно-настійливих реакцій (0,4) з позитивними особистісно-адаптаційними факторами. Це дає підстави припустити, що для обох вікових категорій характерна детермінація конструктивних фрустраційних реакцій позитивними параметрами особистісно-адаптаційних характеристик учнів (у

молодших школярів цей показник виражено через зворотній зв'язок, а у молодших підлітків – через наявне пряме відношення).

Факторні навантаження другого фактору у вибірці учнів молодшого підліткового віку дають підстави назвати його "характерологічно-інтернальним". У цьому факторі ми виявили тісні зв'язки між акцентуаціями характеру (як і в випадку з молодшими школярами всі вони представлені у діапазоні від 0,7 до 0,8) і імпульсивно-самозахисним типом реакцій зі зворотнім знаком (-0,4). Цей факт може свідчити про те, що наявність акцентуації заважає конструктивності реакцій на фрустрацію. Показовим для нашого дослідження є й те, що у другий фактор увійшли дві додаткові шкали "інтернальність в області міжособистісних відносин" (-0,4) та "самозвинувачення" (-0,4).

Третій фактор ми ідентифікували, як "соціально-адаптивний" через те, що він увібрав у себе майже всі шкали за методиками К. Роджерса, Р. Даймонда та С. Розенцвейга. Показовим є те, що сюди не увійшли показники тривожності та інтернальності, які були яскраво виражені в учнів молодшого шкільного віку. Для вибірки учнів молодшого підліткового віку у цьому факторі характерна наявність таких параметрів рівня адаптації: "дезадаптованість" (0,6), "відомість" (0,5), "зовнішній контроль" (0,5), "неприйняття себе" (0,5) та напрямків фрустраційних реакцій: "E/ED" (-0,7), "I/ED" (0,4) "I/NP" (0,4) "E" (-0,6), "I" (0,6). Представлені дані можуть бути свідченням того, що фрустраційні реакції учнів молодшого підліткового віку опосередковані різними параметрами у відповідності до типу і напрямку реакцій, зокрема, перший фактор показав наявність прямого зв'язку між типом реакції "NP" і рівнем адаптації, а другий фактор зафіксував коливання рівня адаптованості учнів і напрямком фрустраційних реакцій. Наприклад, екстрапунітивний тип реакції на фрустраційну ситуації (-0,6) позитивно корелює з такими шкалами, як дезадаптованість, неприйняття себе, емоційний дискомфорт, що свідчить про відсутність безпосередньої залежності напрямку реакції від рівня адаптації учнів даної вікової категорії.

Факторна структура у старших підлітків показала суттєві відмінності у порівнянні з двома попередніми віковими групами. Так, до першого фактору увійшли (з великим факторним навантаженням) показники всіх опитувальників і методик у поєднанні з екстрапунітивним (0,4) та імпульсивним (-0,4) типом реакції на фрустраційні ситуації. Проводячи паралелі, можна відмітити, що цей фактор за своїм змістовним наповненням більш близький до показників молодших школярів ніж молодших підлітків. Зокрема, він включає у себе такі характеристики: негативні особистісні риси (заклопотаність, фрустрованість, відчуженість); низьке самоствавлення (за всіма шкалами тесту В. Століна); висока тривожність (у діапазоні від 0,5 до 0,8); низький рівень адаптації. Однак, у старших підлітків до перелічених особистісно-адаптаційних параметрів додається ще й показник рівня суб'єктивного контролю (низьке значення загальної інтернальності (-0,4)) і наявність акцентуацій (тривожного і циклотимного типу). Таким чином, можна стверджувати, що структура особистості старшого підлітка суттєво ускладнюється, що безпосередньо впливає на особливості формування представленої вище моделі.

Другий фактор у старших підлітків є найбільш суперечливим, оскільки не увібрав у себе жодної акцентуації характеру, що стало єдиним випадком серед всіх інших вибірок учнів, де акцентуації представлені з високим факторним навантаженням і мають кореляції з неконструктивними типами і напрямками реакцій на фрустраційні ситуації. У ході більш детальної оцінки даного фактору, ми прийшли до висновку, що це факт можна пояснити специфікою самої вікової категорії старших підлітків. При цьому, представлений фактор зосередив у собі майже всі шкали за методикою С. Розенцвейга: "E/ED" (-0,8), "E" (-0,8), "I" (0,8), "ED" (-0,7), "NP" (0,7), "I/ED" (0,6), "I/NP" (0,6), "M/NP" (0,6), "M" (0,5), де конструктивні реакції представлені зі знаком "+", а неконструктивні виражені знаком "-". Таке розмежування знаходить пояснення у зв'язку з іншими змінними, які увійшли до цієї групи: самоконтроль (0,4); загальна інтернальність (0,4) та інтрональність в області досягнень (0,4).

Третій фактор отримав назву "соціально-адаптаційний", оскільки до нього увійшли всі показники високого рівня адаптації (у діапазоні від 0,4 до 0,6); специфічна реакція на фрустраційні ситуації "OD" (0,4); шкала "самовпевненість" (0,4) і екзальтований тип акцентуації характеру (0,4). Подібне поєднання видається доволі специфічним і характерне тільки для учнів старшого підліткового віку.

Трьохфакторна модель аналізу групи учнів юнацького віку показала наявність цікавих паралелей у кожному з представлених факторів. Перший з них, як і в попередніх випадках, отримав назву "особистісно-адаптаційний" і включив показники особистісних рис, самоствавлення, тривожності, рівня суб'єктивного контролю та фрустрації. При цьому, кожен з представлених параметрів має власну полярність. Позитивне навантаження притаманне індивідуальним рисам (безтурботність, сміливість, самовпевненість, сила "Я"), рівню самооцінки (глобальне самоствавлення, самоповага, самовпевненість, аутосимпатія та ін.), рівню суб'єктивного контролю (загальна інтернальність, інтернальність в області досягнень, інтрональність в області міжособистісних стосунків), а негативний знак мають показники тривожності (від -0,5 до -0,7), дезадаптованості (від -0,4 до -0,6) та фрустраційних реакцій "E/OD" (-0,4) "I/ED" (-0,4). Таким чином, перший фактор показує наявність зворотного зв'язку між неконструктивними реакціями на фрустраційні ситуації і позитивними особистісно-адаптаційними параметрами.

Другий фактор увібрав у себе шкали за методиками Г. Шмішека, С. Розенцвейга та Філіпса і отримав назву "характерологічно-тривожний". Сюди увійшли всі види акцентуації характеру (у діапазоні від 0,5 до 0,8) і полярна сторона фрустраційних реакцій "M/ED" (-0,5) та "M" (-0,4). Таке поєднання може свідчити про взаємозалежність низьких показників конструктивності фрустраційних реакцій і наявності високих акцентуацій характеру у поєднанні з підвищеним рівнем загальної тривожності (0,4) серед учнів юнацького віку.

Велике факторне навантаження у третьому факторі мають практично всі шкали методики на визначення рівня фрустрації: "E/ED" (-0,8) "E" (-0,8) "I" (0,8) "ED" (-0,7) "I/NP" (0,6), "M/OD" (0,5) "OD" (0,5) "NP" (0,5) "I/OD" (0,4), "M/NP" (0,4). Як показують отримані дані, позитивний знак мають більшість конструктивних реакцій на фрустраційні ситуації, а негативний знак притаманний всім неконструктивним фрустраційним реакціям. У поєднанні з цим конгломератом даних у третій фактор увійшли такі параметри, як: глобальне самоставлення (0,4) та інтернальність в області досягнення успіху (0,4). Таке поєднання може свідчити про те, що саме останні два параметри виходять не перший план при детермінації фрустраційних реакцій юнаків.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, факторний аналіз взаємозв'язку окремих параметрів фрустрації з певними індивідуально-типологічними та соціально-психологічними якостями учнів різних вікових груп дав можливість виділити ряд характерних особливостей та параметрів детермінованості фрустраційних станів. По-перше, кожен фактор має певний відсоток співпадінь по різних шкалах, що говорить про відносну стабільність певних психологічних характеристик учнів на різних етапах життя. По-друге, всі фактори у кожній віковій групі учнів обов'язково включають у себе одну або одразу декілька шкал за методикою "малюнкової фрустрації" С. Розенцвейга, що свідчить про загальну значимість та важливість зазначеного параметру (однак напрямки і типи реакцій на фрустраційні ситуації є різними для всіх вікових категорій учнів). По-третє, аналіз факторних навантажень у представлених учнівських групах дав можливість отримати загальне уявлення про детермінацію фрустраційних станів, що створило передумови для проведення у перспективі більш детального регресивного аналізу для визначення основних чинників, які впливають на виникнення і подолання фрустрації.

Використані джерела

1. Божок Н.О. Психологічний аналіз дослідження фрустраційної толерантності в студентському віці / Н.О. Божок // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2009. – № 28 (52). – С. 178–186.
2. Божок О.О. Емпіричне дослідження соціальних та психологічних детермінант виникнення фрустрації у період дорослішання / О.О. Божок // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 1 (28). – С. 74–76.
3. Булах І. До постулату розробки критеріїв та рівнів фрустрації підлітків / І. Білах, Л. Бушанська // Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – 1998. – Вип.1. – С. 92-95.
4. Вовк М.В. Психологічні детермінанти переживань фрустраційних ситуацій у юнацькову віці / М.В. Вовк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2009. – Вип. 26, Ч. 1 (50). – С. 202–207.
5. Истратова О.Н. Личностные особенности студентов вузов, с различным типом реагирования во фрустрирующих ситуациях / О.Н. Истратова, М.В. Картавенко // Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2005. – Т.49. – № 5. – С. 89–97.
6. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы несвободы от фрустрации / Е.И. Кузьмина // Вопросы психологии. – 1997. – № 24. – С. 86–94.
7. Суходольский Г.В. Математические методы в психологии / Г.В. Суходольский. – Х. : Гуманитарный центр, 2006. – 284 с.

Prahova S.A.

RESEARCH PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS FRUSTRATION OCCURRENCE STATES OF STUDENTS OF DIFFERENT AGES

The article reveals a complex and multilevel structure and nature of the phenomenon. It is shown that crucial important value in the process of the emergence of frustrating conditions play motivational, behavioral, cognitive and emotional-volitional components of the human psyche. It is noted that for a holistic understanding of the phenomenon of frustration is necessary to distinguish between such categories as frustrator, the situation of frustration, frustration threshold, frustration that are interdependent in the overall structure of frustration occurrence. The attention is focused on the fact that in general understanding the phenomenon of frustration can be considered a complex of structural-systematic formation that is cyclical in nature, which is multilevel and complex process transition from frustration to frustration.

The phenomenon of frustration has a long history of research. With the change of scientific paradigms and approaches have changed and the interpretation of the phenomenon of frustration. As researches on this issue are a lot, there is a need for their classification. Seems advisable classification of all existing concepts of frustration according to two criteria: first, taking into account the principle of historicism; secondly, maintaining the principle of determinism. The article presents the results of factor analysis of the frustration phenomenon among students of different ages. It is showed the dynamic of changes of types and directions of reactions among students of different ages in frustration situation.

Key words: the phenomenon of frustration, frustration theory, determinants, frustration situation, frustration reaction, factor analysis.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2015